TARIX

«KATTA QIRG‘IN»NING KATTA TALOFOTLARI

Tursunov Saypulla Narzullayevich,
Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrasi mudiri,
Tarix fanlari doktori, professor
e-mail: tursunovsafullo12@mail.ru.
UDK: 94(575.1)
https://orcid.org/0009-0005-2553-6164

Annotatsiya: Tariximiz sahifalarida mustabid tuzumning “siyosiy ta’sirlar”i tufayli unutilgan, maxsus “mutlaqo maxfiy” tutilgan hujjatlarni topish, tiklash, qayta o‘rganish asosida xalqimizni og‘ir qatag‘on, surgun qilish, milliy kamsitish, milliy urf-odatlarni, an’analarni, marosimlarni tahqirlanishini hamda dunyoviy-diniy bilim va ilmlarini yo‘qqa chiqarishga oid manbalar asosida yaratilgan ushbu maqola Surxon vohasining mustabid tuzum davri qatag‘onlari to‘g‘risida hikoya qiladi..

Kalit so‘zlar: «Katta qirg‘in», NKVD, R.Shamsiddinov, Stalinning siyosiy raqiblari, Surxondaryo okrugi, qatag‘on.

Аннотация: На основе поиска, восстановления и повторного изучения документов, забытых вследствие «политического влияния» и специальных «совершенно секретных» документов об авторитарном режиме на страницах нашей истории, жесточайших репрессиях, ссылках, natsionalьных дискриминatsiя, natsionalьные традиции. Данная статья, созданная на основе источников, связанных с подавлением традиций, ритуалов и уничтожением светских и религиозных знаний и наук, рассказывает о репрессиях Сурханского оазиса в период авторитарного режима.

Ключевые слова: «Великая резня», НКВД, Р.Шамсиддинов, политические противники Сталина, Сурхандарьинский район, репрессии.

Annotation: On the basis of finding, restoring, and re-studying the documents that have been forgotten due to "political influences" and special "absolutely secret" documents about the authoritarian regime in the pages of our history, severe repression, exile, national discrimination, national traditions, This article, created on the basis of sources related to the suppression of traditions, rituals and the destruction of secular and religious knowledge and sciences, tells about the repressions of the Surkhan oasis during the authoritarian regime.

Key words: "Great massacre", NKVD, R.Shamsiddinov, Stalin’s political opponents, Surkhondarya district, repression.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ/ INTRODUCTION). 1937-1938 yillarda amalga oshirilgan «Katta qirg‘in» davrida otib tashlangan, qamoqqa olingan va umri konsentratsion lagerlarda xazon bo‘lgan vatandoshlarimiz tarixini mukammal o‘rganish, xalqimiz ongiga qatag‘onlik va surgun siyosatini kengroq singdirish, ajdodlarimizni ruhlarini shod etish bugungi kun tarixchilarning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Ushbu maqolada berilgan ma’lumotlar Davlat xavfsizlik xizmati (2020-yil dekabr) va O‘zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar Vazirligi (2020-yil dekabr) dan olingan bo‘lib, unga R.Shamsiddinovning tadqiqotlari hamda muallifning dala tadqiqotlari natijasida aniqlangan ma’lumotlar kiritildi. 1937-1938 yillarda mingdan ortiqroq vohadoshimiz qatag‘on qilinganligi tadqiqot davomida arxiv ma’lumotlari asosida tahlil qilindi. Ushbu

maqolada ular haqidagi ma'lumotlarni imkoni boricha yoritishga harakat qilindi.

МUНОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Mamlakatimiz tarixida mudhish iz qoldirgan eng yirik va ommaviy davlat terrori shubhasiz, 1937-1938 yilgi «Katta qirg'in» hisoblanadi. Uning ko'lami oldingi yillarda o'tkazilgan repressiyalardan ko'ra juda katta edi. Bo'lg'usi terrorga bir necha yil oldinroq tayyorgarlik ko'rila boshlandi. Chunki, bolsheviklar partiyasi sinfiy dushmanlarini to'liq tor-mor etib bo'lgach, ular o'rtasida hokimiyat uchun kurash qizigan edi. Bir tomondan Stalin boshchilik qilgan stalinchilar, ikkinchi tomondan, Troskiy, Kamenev, Zinovev, Rikov, Tomskiy, Buxarin etakchilik qilgan guruhlar o'rtasida shiddatli siyosiy kurash boshlanib ketdi. Stalin o'z raqiblarini bir-biriga qarshi qo'yib, avval Troskiyni mamlakatdan haydab chiqarishga erishdi. So'ngra, Kamenev va Zinovev ustidan sud uyushtirib, ularning kuchini qirqib tashlashga muvaffaq bo'ldi. 1936-yil avgustida Moskva va boshqa shaharlarda bo'lib o'tgan yirik sud jarayonlari natijasida yuzlab kishilar troskizm va terrorchilikda ayblanib otib tashlandi. Bu kurashda Stalin o'z raqiblarini «aksilinqilobiy troskiychi-zinovyovchi unsurlar», «xalqaro burjuaziyaning ilg'or siyosiy va tashkiliy otryadi» deb atadi. Bo'lib o'tgan sudlar xalq ongiga davlatni siyosiy dushmandan to'liq tozalash kerak, degan tushunchani singdirishi lozim edi.

Stalin o'zining siyosiy raqiblarini yo'q qilish uchun 1934-yil 10-iyulda Butunittifoq Ichki ishlar xalq komissarligi (NKVD) tashkil etishga erishadi.Unga ko'ra, OGPU Davlat xavfsizligi Bosh boshqarmasi (GUGB)ga aylantirildi va NKVD tarkibiga kiritildi. Uning raisi bo'lgan G.G.Yagoda bir nechta yirik siyosiy jarayonlarni o'tkazgach, ishdan olinadi. O'rniga 1936-yil 26-sentyabrda SSSR Ichki ishlar xalq komissari lavozimiga N.Ejov tayinlanadi. Aynan N.Ejov NKVD boshlig'i bo'lgan davrda mamlakatda ommaviy qirg'in avj oladi.

1937-yil yozida Stalinning siyosiy raqiblariga xayrixohlik bildirgan bir guruh harbiylar otib tashlangach, navbat partiya va davlat arboblariga keladi. VKP(b) MQ siyosiy byurosining 1937-yil 2-iyuldagi «Sovetlarga qarshi unsurlar to'g'risida»gi qarori mamlakat bo'yicha «Katta terror»ning boshlanganligini anglatar edi. Dahshatli qirg'inda yirik partiya, davlat, jamoat va fan arboblari, oliy rutbali harbiylar, xo'jalik xodimlari, ziyolilar kolxozchilar, texniklar, kichik bo'g'indagi rahbarlar turli ayblar bilan jinoiy javobgarlikka tortildilar. O'zbekistondagi repressiyalarni nazorat qilish uchun Markazdan VKP (b) kotibi Andreyev yuborildi.

1937-yil yozida Moskvada N.Buxarin qamoqqa olinishi bilan darhol u bilan yaqin aloqada bo'lgan barcha kishilar yoppasiga qamoqqa olina boshlandi. Ular orasida O'zbekistonning taniqli davlat arboblari – F.Xo'jayev, A.Ikromov, M.Shermuhammedov, A.Karimov va boshqalar ham bor edi. Joylarda sobiq davlat arboblari bilan birga ishlagan, suhbatlashgan, maslahatini olgan, hatto ularga xayrixoh bo'lgan kishilar ham jazolandilar.

Boshlanib ketgan yirik terrorda stalinchilar o'zlariga qarshi bo'lgan kishilarni yo'q qilish bilan birga qamoqdan chiqib kelgan quloqlar, ruhoniylar, sobiq oq gvardiyachilar, yirik boylar va boshqa siyosiy dushmanlaridan ham qutulishni rejalashtirishdi. Shu maqsadda1937-yil 30-iyulda NKVD komissari N.Ejovning «Sobiq quloqlar, jinoyatchilar va boshqa aksilsovet unsurlarni repressiya qilish bo'yicha operatsiya to'g'risida»gi 00447-sonli mutlaqo maxfiy operativ buyrug'i chiqarildi. Unga ko'ra,1937-yil 5-avgustidan boshlab barcha respublikalar, o'lkalar va viloyatlarda sobiq quloqlar, faol aksilsovet unsurlar va jinoyatchilarni qatag'on qilish operatsiyasi o'tkazilishi buyurildi.

Ularni qo'lga olishishlari O'zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston va Qirg'iziston SSRlarda 10-avgustdan, Uzoq Sharq va Krasnoyarsk o'lkasi hamda Sharqiy Sibirda 15- avgustdan boshlash belgilandi.

Qatag'on qilinuvchi kishilar ikki kategoriyaga bo'lindi:

1) birinchi kategoriyaga yuqorida qayd etilgan unsurlarning eng ashaddiylari kirib, ularni tezlik bilan qo'lga olish va ishlari

uchlik tomonidan ko‘rilgan vaqtda otuvga hukm qilish;

2) ikkinchi kategoriyaga nisbatan faollar mansub bo‘lib, ularni qamoqqa olib, 8-10 yil muddatga lagerga jo‘natish, ulardan alamzadalari va ijtimoiy xavfli bo‘lganlarni uchlik qarori bilan xuddi shu muddatlarda qamoqqa jo‘natish buyurilgan edi[1;96-98].

Ushbu hujjatda respublikalar, o‘lkalar va aholi zich viloyatlarda Uchlik sudlari joriy etildi. Ular o‘rtasida odamlarni javobgarlikka tortish bo‘yicha kim o‘zarga musobaqalar o‘tkazildi. Butun mamlakat bo‘ylab juda ko‘plab odamlar uchliklar chiqargan hukm asosida sudsiz jinoiy javobgarlikka tortildi. Chunonchi, O‘zbekistondan birinchi kategoriya bo‘yicha 750 kishi, ikkinchi kategoriyaga 4000 kishi, jami 4750 kishi repressiya qilinishi belgilab berildi[1;98]. Lekin amalda bundan ko‘proq kishi jazoga tortildi.1937-yil 10-avgustdan 1938-yil 1-yanvargacha bo‘lgan vaqtda O‘zbekiston bo‘yicha jami 10700 kishi qamoqqa olingan, ulardan 3613 kishi 1-kategoriya bo‘yicha otuvga, 7087 kishi 2-toifa bo‘yicha 8-10 yil qamoq jazosiga hukm qilingan. Repressiyaga uchraganlarning yaqin qarindoshlariga «xalq dushmani»ning o‘g‘li, qizi, xotini, akasi, ukasi, qarindoshi, do‘sti, gumashtasi, dumi kabi tamg‘alar qo‘yilgan, har jihatdan kamsitilgan, huquqlari toptalgan, ma’naviy jihatdan xo‘rlangan[2;6].

«Katta qirg‘in» vaqtida NKVDning Surxondaryo okrug bo‘limi «qattiq» ishladi. Uning faoliyati natijasida ko‘plab kishilar qirg‘in qilindi. Jumladan, 1937 yil 25 oktyabrda O‘zSSR NKVD qoshidagiUchlik (Apresyan – O‘zSSR ichki ishlar xalq komissari, davlat xavfsizlik mayori, Segizboyev – O‘zbekiston XKS Raisi, Sheyndlin – O‘zSSR prokurori, Yakovlev – O‘zSSR NKVDsi Davlat xavfsizlik boshqarmasining 8-bo‘lim boshlig‘i) yig‘ilishi tomonidan NKVDning Surxondaryo okrug bo‘limi tomonidan taqdim etilgan jinoiy ishlar bo‘yicha 26-sonli bayonnoma tuziladi. Unga ko‘ra101 kishi,shu jumladan, 58 kishi otuvga, qolganlari 8-10 yil muddatga mehnat tuzatuv lageriga qamog‘iga hukm qilingan. 1937 yilning 3 noyabrida Uchlik tomonidan qabul qilingan 31-sonli bayonnomaga ko‘ra, surxondaryoliklardan 63 mahbusga jazo tayinlandi. Ulardan 51 kishi otuvga, qolganlari 8-10 yillik qamoq jazosiga hukm qilindi[2; 243-259, 411-421]. Jazolanganlarning ko‘pchiligi ruhoniylar edi. Achinarlisi, ular orasida oilaviy (ota va uning o‘g‘illari, aka-ukalar) otib tashlanganlari ham bo‘lgan.

O‘zSSR NKVD qoshidagi Uchlikning rasmiylashtirilgan bayonnomalariga qarab kuniga yuzlab, ba’zan minglab mahbuslarning hech qanday sud-so‘roqsiz otuvga yoki turli muddatlarga qamoq jazolariga hukm qilinganligini ko‘rish mumkin.

Uchlik tomonidan chiqarilgan bayonnomalar, hukm va qarorlarga tanqidiy jihatdan qarash lozim. Chunki ularning asosiy qismi to‘qib chiqarilgan ayblovlar ekanligi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Chunonchi, sovet rejimiga qarshi kurash olib borgan kishilar – hayvon o‘g‘rilari va talonchilar, ruhoniylar– aksilinqilobiy targ‘ibot va aholini ishdan qoldirib, diniy marosimlarga chaqirganlikda, amir amaldorlari – chet davlatlar bilan aloqada bo‘lib, josuslik qilganlikda, quloqlar – kolxozga qarshi aksilinqilobiy targ‘ibot olib borganlikda, rahbar va texnik kadrlar – troskizm bilan sabotajda, milliy ziyolilar – burjua millatchiligi va aksilinqilobiy isyonchilikda ayblanganlar.

Ko‘p hollarda NKVD xodimlari jinoyat ustida ushlab olingan yoki ilgari jinoyati uchun qamalib chiqqan shaxslarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri Uchlik hukmiga topshirishar edi. Ular tus jinoyatchilar, ya’ni, qotillar, o‘g‘rilar, tovlamachilar, kontrabandachilar va shu kabilar edi. Agar ularni sudga beradigan bo‘lishsa, ma’lum muddat tergov-surishtiruv ishlari olib borilishi, bunda guvohlar va dalil-isbotlar ko‘rsatilishi talab qilinar edi. Sudda davlat qoralovchisi va advokatning ishtirok etishi, sud qaroridan norozi bo‘lib, appelyatsiyaga berish imkoniyati borligi, sud hukmida yumshatuvchi omillar inobatga olinib, engilroq jazoning qo‘llanilish istiqbollari NKVD tergovchilariga xush kelmas edi. Ana shularni hisobga olib, ular «o‘zlarini qiynab o‘tirmay», qamoqqa olingan shaxslarni tezroq va uzoqroq muddatga

qamash uchun Uchlik sudlariga berishgan. Shunda ham ularning ishiga haqiqiy jinoyatchi (ugolovnik) bo‘lganligi yozib qo‘yilgan.

Surxondaryo okrugidan ayblov xulosalarini rasmiylashtirib Toshkentga, uchlikka taqdim qilgan NKVD xodimlaridan Pogodin, Sidorov, Nazin, Avanesov hamda Antonov (17-sonli o‘zbek chegara komendaturasi)larni aytib o‘tish joizdir.

Yalpi terrordan SSSRdagi ko‘pgina mahalliy partiya arboblari o‘z manfaatlari yo‘lida foydalanib olmoqchi bo‘ldilar. Ular Markazga muntazam ravishda telegramma yo‘llab, birinchi va ikkinchi kategoriyalar bo‘yicha repressiya qilish uchun qo‘shimcha limit olishga intilishgan. Shu yo‘l bilan o‘z dushmanlaridan qutulmoqchi bo‘lishgan. Oqibatda juda ko‘plab begunoh odamlar jabr ko‘rgan. Jazoga tortilganlar orasida ziyolilar, xo‘jalik xodimlari, texniklar, olimlarning nihoyatda ko‘pligi mamlakatda xodimlarning o‘tkir etishmovchiligiga sabab bo‘ldi. SSSRda «kadrlar ochligi» yuzaga keldi. Ishlab chiqarishda pasayish kuzatildi. Ommaviy terrorning davlat uchun halokatli bo‘lishini yaxshi tushungan Stalin 1938-yilning 24-noyabrida N.Ejovni ishdan olib, o‘rniga L.Beriyani qo‘yishga majbur bo‘ldi. Stalinning buyrug‘i bilan «katta qirg‘in» to‘xtatildi. Uchlik sudlari bekor qilinib, ishlar jinoiy sudlarga oshiriladigan bo‘ldi. Ishi sudda ko‘rilmagan mahbuslar ozodlikka chiqarildi. E’tiborli tomoni, «katta qirg‘in»da faollik ko‘rsatgan NKVD tergovchilari va mahalliy partiya arboblari qamoqqa olinib, sudga berildi. Yejovning o‘zi 1940-yilda xalq dushmani sifatida otib tashlandi. Bu yo‘l bilan Stalin, birinchidan, o‘zining siyosiy dushmanlaridan qutulgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, terror vaqtida xalqqa juda ko‘p zulm qilgan partiya, davlat va NKVD xodimlarini jazolatib, o‘z obro‘yini yanada mustahkamlab oldi.

1937-1938 yillarda butun Ittifoq bo‘yicha aksilinqilobiy faoliyatda ayblanib, 1 344923 kishi qatag‘on qilindi. Ulardan 681692 kishi otuvga hukm qilindi, 634820 kishi MTL qamoqxonalariga, 18208 kishi surgunga, 10203 kishi boshqa jazolarga hukm qilindi. 1939-yil boshlariga kelib, lagerlar, koloniyalar va qamoqxonalarda 2 mln. mahbus bo‘lib, shuning 1 mln. 317 mingtasi lagerlarda jazoni o‘tayotgan edi. Umuman olganda, 1921-1953 yillarda SSSR miqyosida aksilinqilobiy va davlat uchun xavfli bo‘lgan boshqa faoliyatlar bo‘yicha 4 060 306 kishi jinoiy javobgarlikka tortilgan, shundan 799455 kishi otib tashlangan edi[4; 62-63, 65].

Rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra, 1937–1939 yillarda O‘zbekistonda to‘qib chiqarilgan soxta ayblovlar bo‘yicha hammasi bo‘lib 43 mingdan ziyod kishi qamoqqa olingan. Ulardan 6920 nafari otib tashlangan. 1937–1953 yillarda Ichki ishlar xalq komissarligi – NKVD tomonidan O‘zbekistonda 100 mingdan ortiq kishi qamoqqa olinib, 13 ming nafari otib tashlandi. Qolganlari uzoq muddatli qamoq va surgunlarga hukm etilgan[5]. Afsuski, 2011-yilga qadar qatag‘on qilingan 100 ming nafar yurtdoshlardan nari borsa 20 mingi nomma-nom aniqlandi, xolos[3;44].

Akademik A.N.Yakovlev bolshevizmning insoniyat oldidagi jinoyatlarini umumlashtirar ekan, «1917-yilgi davlat to‘ntarishi va uning izidan boshlanib ketgan qizil terror uchun, mamlakatda boshlangan fuqarolar urushi va uning oqibatida o‘ldirilgan, ochlik va kasallikdan halok bo‘lgan hamda muhojirlikka ketgan 13 milliondan ortiqroq odam uchun, dehqonchilikning yo‘q qilinishi, ibodatxonalar, masjidlar, cherkovlarning buzilishi va ruhoniylarning qirg‘in qilinishi, mislsiz soxtalashtirishlar, yolg‘on ayblovlar, suddan tashqarida qabul qilingan hukmlar uchun, sud va tergovsiz otib yuborishlar, ta’qib, qiynoqlar, konslagerlar, jumladan garovga olingan bolalar, tinch aholiga qarshi zaharlovchi gazlar qo‘llagani uchun, lenincha-stalincha repressiyada 20 milliondan ko‘p kishi halok bo‘lgani uchun bolshevizm javobgarlikdan qutila olmaydi» deb yozgan edi[6;11-12].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Sovet hokimiyati o‘zining siyosiy tuzumini o‘rnatish, mustahkamlash va saqlab qolish uchun hamma vositalardan foydalanganligi uning amalga oshirgan siyosatidan bilib olish mumkin. Mustabid

tuzumni o‘rnatish uchun hamma vositalardan foydalanildi, ya’ni sovet mafkurasi, harbiy kuchlari, huquqiy – ma’muriy idoralari, iqtisodiy va madaniy boshqaruv kuchlarini ommaviy birlashtirgan holda safarbar etdi. Shuningdek, mustabid tuzum kuchlariga qarshi chiqadigan har qanday siyosiy kuchlarni qilish uchun faol o‘ch olish siyosatini qo‘llab, millatni millatga qarshi qo‘yish, uning boshqaruv tayanchi bo‘lgan ziyoli qatlamlarni yo‘q qilish, o‘rta hatto oddiy tushunchaga ega bo‘lgan zaif qatlamlarni ham yo‘q qilishga dadil kirishdi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Россия. XX век. Документы. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917-1960. Составители: А.И.Кокурин и В.Н.Петров. Научний редактор В.Н.Шостановский. – Москва: Материк. 2000. -С. 96-98.

2. Шамсуддинов Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август – 5 ноябрь). Иккинчи китоб. –Тошкент: Шарқ, 2007. –Б. 6, 243-259, 411-421.

3. Шамсуддинов Р. Ўзбекистонда совет бошқарув тизимидаги раҳбар ходимларнинг қатағон қилиниши ҳақида янги маълумотлар // «Ўзбекистонда совет давлатининг қатағон сиёсати: келиб чиқиши сабаблари ва фожиали оқибатлари». Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2012. –Б. 44.

4.Земсков В. Сталин и народ. Почему не было восстания. Узлы Российской истории. – Москва: Алгоритм, 2014. –С. 62-63, 65.

5. «Ўзбекистон овози» газетаси, 1991 йил 15 сентябрь.

6. Яковлев А.Н. Большевизм — социальная болезнь XX века // В кн: Куртуа С., и др. Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. –Москва: Три века истории. 2001. –С. 11-12.